

УДК 159.923:37.035.6

ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ

Михальченко Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та дитячої психології
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті проаналізовано наукові підходи до визначення детермінант розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в умовах навчально-виховного процесу в університеті. Розглянуто суб'єктивні та об'єктивні детермінанти розвитку патріотичної рефлексії особистості.

Ключові слова: рефлексія, патріотична рефлексія, цінності, самосвідомість, патріотичне виховання, сім'я, сімейні цінності, детермінанти розвитку особистості, об'єктивні та суб'єктивні детермінанти.

В статье проанализированы научные подходы по определению детерминант развития патриотической рефлексии личности поздней юности в условиях учебно-воспитательного процесса в университете. Рассмотрены объективные и субъективные детерминанты развития патриотической рефлексии личности.

Ключевые слова: рефлексия, патриотическая рефлексия, ценности, самосознание, патриотическое воспитание, семья, семейные ценности, детерминанты развития личности, объективные и субъективные детерминанты.

Mykhalchenko N.V. DETERMINANTS OF DEVELOPMENT PATRIOTIC REFLEXIVITY OF PERSONALITY

The article analyzes the scientific approaches to the determination of the determinants of the development of patriotic reflection of the personality of late youth. The subjective and objective determinants of patriotic personality reflection are determined.

Key words: reflection, Patriotic reflection, values consciousness, patriotic education, family, family values, determinants of personality development, objective and subjective determinants.

Постановка проблеми. Досягти ефективності в розвитку необхідних патріотичних рис, якостей особистості можна шляхом включення психологічних механізмів рефлексії і, перш за все, патріотичної рефлексії як здатності особистості до переосмислення свого ставлення до Батьківщини, її історії, державності.

Творче відродження і розвиток моральних, духовних традицій українського народу в нинішніх умовах повинні проводитися на основі ґрунтовних знань особливостей сформованості патріотичної свідомості дітей і молоді, рівня розвитку їхньої патріотичної рефлексії. Велике значення для формування патріотичної рефлексії має етнічна ідентичність. Характер етнічної ідентичності визначається особливостями даної культури й можливостями даного індивіда. У процесі етнічної ідентифікації людина завдяки емоційним зв'язкам свідомо або частково несвідомо копіює зовнішні форми поведінки та дії, внутрішні переживання, норми, ідеали, цінності, моральні якості нації.

Розвиток України потребує від суспільних інституцій здійснення системних заходів, спрямованих на патріотичне виховання молоді, зокрема з огляду на потребу підготовки потенційних кандидатів для приняття на військову службу. Саме тому

загострюється питання розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в навчально-виховному просторі університету. У процесі проведеного дослідження вивчались детермінанти, які обумовлюють розвиток патріотичної рефлексії особистості пізньої юності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи те, що рефлексія, на думку психологів Д.Б. Ельконіна, В.В. Давидова, Г.С. Костюка та ін., є одним з найважливіших психологічних механізмів, вивчення проблеми її впливу на формування особистості патріота є вельми актуальним науково-практичним завданням.

Формування патріотичної рефлексії особистості пов'язано з осмисленням наукового доробку, який внесли в дослідження загальнотеоретичних і методологічних проблем психології Б.Г. Ананьєв, Р. Бернс, Л.І. Божович, А. Валлон, Д.Б. Ельконін, І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, К. Роджерс та ін., а також з дослідженням проблем національної ідентифікації, духовності особистості у психологічній, педагогічній, філософсько-етичній літературі (М.О. Бердяєв, І.Д. Бех, М.И. Боришевський, М.С. Грушевський, Ю.Д. Руденко, Г.В. Ващенко, М.В. Савчин, В.О. Сухомлинський, К.Д. Ушинський, А. Шопенгауер та ін.)

В окремих дослідженнях розглядаються деякі питання щодо зазначеної проблеми, зокрема поняття «національної рефлексії» (М.А. Шугай), моральної саморегуляції (О.С. Безверхий), рефлексії підлітків (О.В. Савицька), рефлексії процесу навчання (Л.М. Співак), самооцінки учнів (К.О. Островська, О.В. Скрипченко), патріотичної рефлексії молодших школярів (Н.В. Михальченко).

Постановка завдання. Мета статті – визначити детермінанти розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності та чинники, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. На етапі пізньої юності виникає нова соціальна ситуація розвитку, центром якої є перехід до самостійного життя. Продовжується інтенсивний розвиток самосвідомості, рефлексії, ідентичності, молоді люди самовизначаються в системі патріотичних цінностей, моральних принципів, норм і правил поведінки, усвідомлюють особисту соціальну відповідальність [8, с. 257].

Теоретико-методологічною основою дослідження послужили загально-психологічні теорії особистості та підходи щодо її рефлексії (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Анан'єв, Р. Бернс, І.С. Булах, І.С. Кон, П.В. Лушин, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, В.В. Столін, К. Юнг та ін.), методологічні підходи до аналізу процесу виховання особистості (І.Д. Бех, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Д.Б. Ельконін, Г.С. Костюк, М.В. Савчин та ін.), концептуальні положення щодо формування у дітей та молоді українського менталітету, почуття патріотизму (Г.В. Ващенко, М.І. Томчук, В.В. Шевченко, М.А. Шугай та ін.).

Заклад вищої освіти (далі – ЗВО) є найважливішим етапом освоєння професії, початком професійного становлення. Становлення ідентичності тісно пов'язане з рефлексією, детермінованою, передусім, когнітивними новоутвореннями, зміною соціальних стосунків, потребою подолання внутрішніх конфліктів. З її допомогою відбувається реалізація потреби в самоусвідомленні, зумовленої суперечностями між уявленнями про себе, що існували в ранній юності, прагненнями самоствердження, незалежності, пошуку реалістичного погляду на світ і себе.

Розвиток рефлексії та самосвідомості в період зрілої юності, на думку М.В. Савчина [8, с. 260], активізують такі фактори:

– новий соціальний статус особистості (відносна самостійність, суспільні престиж

і значущість майбутньої професійної діяльності);

– зміна виду діяльності (нею стає спеціальна навчальна і практична професійна діяльність);

– нові форми діяльності, що передбачають більшу самостійність, свободу вибору;

– розширення соціального оточення, сфери контактів, а відповідно, і кола значущих інших;

– досягнення віку юридичної та громадянської зрілості, що передбачає відповідальність за свої вчинки перед суспільством.

Усі ці фактори зумовлюють зміну критеріїв самооцінки, уявлень юнака про себе, розвиток його пізнавальних інтересів та соціальних мотивів навчальної, практично-професійної діяльності. Потреба у професійному становленні, самоствердженні, суспільному визнанні тощо сприяє подальшому розвитку самосвідомості, у структурі якої все вагомішим стає професійний компонент, який психологи трактують як професійну самосвідомість.

На наш погляд, великого значення в розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в умовах ЗВО набувають саме об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних чинників належать макросоціальні і мікросоціальні умови та психосоматичні чинники. Макросоціальними умовами є рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, рівень соціальної турботи про студента, національно-патріотичні традиції виховання тощо. Мікросоціальні умови – це малі групи (сім'я, студентська академічна група), характер спілкування в них, взаємодія, патріотичні цінності, які вони культивують. До психосоматичних чинників належать генотип, особливості пренатального, натального і постнатального розвитку особистості, стан її здоров'я. Значною мірою суб'єктивні чинники залежать від об'єктивних і зумовлюють внутрішню логіку розвитку та саморозвитку. До них належать активність особистості студента (поведінка, діяльність, спілкування, пізнання, самопізнання, трансцендентність), особливості спонукальної (мотиваційної) сфери, свідомості, рефлексії та самосвідомості.

У добу побудови національної державності й національної школи в Україні зміст системи виховання, створеної В.О. Сухомлинським, розкривається повніше і набуває неабиякого значення. Адже вся наукова і творча діяльність В.О. Сухомлинського пронизані турботою про розвиток людини як найвищої цінності суспільства. «Виховує

кожна хвилина життя, кожен куточок землі, кожна людина, з якою формуюча особистість інколи стикається ніби випадково. Все, що відбувається поза людиною, в тій або іншій мірі відображається в ній – в її думках, поглядах, почуттях, ставленні до людей», – підкреслював він [9, с. 239].

Повноцінне виховання студентів в навчально-виховному просторі університету неможливе без спільної роботи кураторів груп із батьками. Добре виховати молодь – не тільки найважливіший моральний, а й конституційний обов'язок батька й матері. За це вони відповідають перед своїм сумлінням і суспільством.

К.Д. Ушинський неодноразово наголошував, що правильному виховному процесу повинен сприяти сам дух сім'ї [10]. А для цього необхідно, щоб у ній панувала атмосфера доброзичливості, дружби, любові, взаємодопомоги, взаємоповаги. Правильно організовані життя і діяльність молоді особистості в сім'ї впливають на них більше, ніж моральні залякування.

Значний внесок у створення української виховної системи вніс відомий подвижник української педагогіки Г.В. Ващенко [3]. Відбираючи все найкраще з минулого, він створив яскравий образ виховного ідеалу, визначив шляхи і мету національного виховання: виховання свідомих патріотів своєї землі й нації, що є передумовою розбудови, сили і могутності держави як гаранта свобод, необхідних для життя індивіда, родини і нації в цілому.

Рефлексію ґрунтовно дослідив у своїх працях І.Д. Бех [2]. Рефлексія в широкому розумінні є відображенням себе, свого внутрішнього світу і власної поведінки в свідомості особистості. Вона є основою розвитку самосвідомості та об'єднує самопізнання, переживання свого ставлення до себе та саморегуляцію своєї поведінки. Виділяють інтелектуальну та особистісну рефлексію, остання має особливе значення для патріотичного розвитку дитини. Особистісна рефлексія є здатністю людини осмислювати свої спонуки, прогнозувати наслідки своїх дій для себе та інших, узгоджувати свої цілі із засобами їх досягнення.

Для повного й ефективного виховного процесу мусить існувати міцний зв'язок між ЗВО і родиною, між ЗВО та виховними молодіжними організаціями, які можуть справляти великий вплив на виховання волі, характеру і патріотизму.

У зрілому юнацькому віці спільна діяльність викладачів та студентів, яка спрямована на формування патріотичної рефлексії, повинна реалізовувати наступні ціннісні орієнтири:

1. Патріотичну свідомість та самосвідомість, патріотичне виховання громадянина на основі традицій, досвіду старших поколінь, любові до природи, рідної землі, до свого народу.

2. Готовність до праці в ім'я України, освоєння національних цінностей (мови, території, культури), відчуття своєї причетності до розбудови держави.

3. Патріотизм, що сприяє утвердженню патріотичної гідності, залучення до практичних справ розбудови державності, формування почуття гідності й гордості за свою Батьківщину.

З метою визначення чинників, які негативно вплинули на розвиток патріотичної рефлексії особистості, на початковому етапі нами було проведено констатувальний експеримент першого порядку на базі Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Констатувальний експеримент був спрямований на визначення причин, що деструктивно позначилися на формуванні патріотичних якостей особистості в сім'ї.

Обробка результатів дослідження включала якісний та кількісний аналіз виявлених особливостей, визначення достовірних відмінностей у прояві психологічних характеристик особистості, які мають значення для вибору подальшої психолого-педагогічної роботи щодо розвитку патріотичної рефлексії особистості в навчально-виховному просторі університету.

Студенти, які брали участь у дослідженні, відзначались неоднорідністю за успішністю, поведінковими реакціями, швидкістю виконання поставлених завдань. Серед досліджуваних основну частку (66%) склали студенти з повних сімей.

Діагностика розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності була проведена за допомогою методу опитування. У психодіагностиці взяли участь чотири групи першокурсників факультету дошкільної та початкової освіти МНУ імені В.О.Сухомлинського, загальною кількістю 82 особи.

Зокрема, дослідження було спрямовано на самооцінку студентами чинників, які негативно впливають на розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї. Так, у ході проведення методу опитування студентам було запропоновано назвати причини, що деструктивно позначаються на вихованні патріотизму, і, як наслідок, низький розвиток патріотичної рефлексії особистості в сім'ї. Серед цілої низки чинників, які найбільше дають негативні наслідки розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї виокремлено наступні: неповнота сім'ї, низький рівень її матеріального благопо-

Таблиця 1

Самооцінка студентами чинників, які негативно позначаються на розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї

Категорія студентів	Низьке матеріальне забезпечення сім'ї		Неблагополуччя сім'ї		Неповна сім'я		Слабкість психологічної позиції батьків		Відсутність єдиних вимог		Інші причини	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Студенти перших курсів (n = 82)	26	31,71	18	21,95	15	18,29	12	14,64	8	9,75	3	3,66

луччя, негативний психологічний клімат в родині, слабкість психолого-педагогічної позиції батьків, відсутність єдиних вимог обох батьків та інші. Результати опитування студентів представлені в таблиці 1.

Як видно з таблиці 1, найбільшу вагомість серед негативних чинників, що деструктивно впливають на рівень розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, на думку студентів, має низьке матеріальне забезпечення сім'ї. На жаль, важко виховати любов до держави, коли сім'ї щодня зустрічаються з матеріальними нестатками. Молоде покоління боляче реагує на конфлікти в сім'ї, які пов'язані з матеріальними, фінансовими проблемами батьків. На думку студентів, недостатнє матеріальне забезпечення сім'ї детермінує зниження патріотичних почуттів особистості.

На другому місці, за вагомістю негативного впливу на патріотичну самосвідомість особистості, знаходиться, на думку респондентів, загальне благополуччя сім'ї, яке залежить не лише від матеріального забезпечення, а й від особливостей взаємин, спілкування, традицій в сім'ї, від ставлення її членів до держави, історії України, політичних, економічних змін тощо. На третьому місці студенти визначають неповну сім'ю як один з чинників, який негативно позначається на формуванні патріотичної рефлексії молоді. Особливо за відсутності в сім'ї, в силу різних причин, чоловіка. Незадоволення окремими дорослими людьми, матеріальними потребами призводить до прояву в них станів агресивності, жорстокості, несправедливості. Серед інших причин були названі наступні: авторитарний стиль виховання в родині, відсутність традицій та звичаїв у сім'ї.

Таким чином, до об'єктивних чинників розвитку патріотичної рефлексії особистості належать мікросоціальні умови, а саме – сім'я як мала група. Психологічний клімат, стосунки в сім'ї накладають відбиток на все життя людини, оскільки їх вплив пов'язаний, по-перше, із сильними емоційними переживаннями, по-друге, вони більш-менш стабільні, по-третє, в них закладаються підвалини характеру особистості, формується система всіх патріотичних ставлень дитини: до суспільства, до праці, до інших людей, до захисту держави тощо. Процес формування сімейних цінностей, ціннісних орієнтацій у родині – найважливіший показник патріотичного та морально-правового становлення всього суспільства.

Великого значення під час вивчення феномену патріотичної рефлексії мають ціннісні орієнтації особистості.

У психологічному аспекті проблему становлення ціннісної сфери особистості розробляли О.С. Созонюк, Л.Е. Орбан-Лембрик, І.С. Булах, К.О. Островська, О.С. Безверхий, Ф. Дольто, І.С. Кон, П.В. Лушин, Л.Кольберг та інші.

Виховні ідеали українського народу відіграють значну роль у формуванні патріотичної рефлексії особистості. Традиції, звичаї та обряди об'єднують минуле й майбутнє народу, старші й молодші покоління, інтегрують етнічну спільність людей у високорозвинену сучасну націю [6, с. 24]. Народні виховні традиції і звичаї – це дві взаємопов'язані між собою форми виховного впливу на молодь. Але звичаїв можна дотримуватись за звичкою, а традицій – свідомо, на основі переконання особистості в доцільності та суспільному значенні саме такої поведінки, мислення, діяльності. Тому більш правомірним є визнання традицій механізмом акумуляції та передачі наступним поколінням соціально цінного досвіду, соціальних установок, ціннісних орієнтацій з метою цілеспрямованого розвитку патріотичної рефлексії особистості. Патріотично наснажена активність особистості повинна постійно підвищуватися у процесі виховання, формування рефлексії, переростати, у відповідності до вікових особливостей, у громадсько-політичну, державницьку діяльність. Саме тому психолого-педагогічна робота в умовах ЗВО має бути цілеспрямованою, систематичною та послідовною.

Висновки з проведеного дослідження. Результати дослідження з вивчення детермінант розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності дозволили зробити наступні висновки:

Однією із суттєвих ознак психічного розвитку особистості пізньої юності в умовах навчально-виховного простору університету є подальше становлення патріотичної рефлексії, що виявляється в диференціації її внутрішньої структури, в ускладненні змістовного наповнення.

Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти відіграють вирішальну роль у розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в умовах ЗВО. До об'єктивних чинників належать макросоціальні (рівень економічного та культурного розвитку суспільства, існуюча система освіти, рівень соціальної турботи про студента, національно-патріотичні традиції виховання тощо) і мікросоціальні умови (малі групи: сім'я, студентська академічна група) та психосоматичні чинники (генотип, особливості пренатального, натального і постнатального розвитку особистості, стан її здоров'я). До суб'єктивних

чинників належать активність особистості студента (поведінка, діяльність, спілкування, пізнання, самопізнання, трансценденція), особливості спонукальної (мотиваційної) сфери, свідомості, рефлексії та самосвідомості.

Серед цілої низки чинників, які найбільше дають негативні наслідки розвитку патріотичної рефлексії особистості в сім'ї, студентами виокремлено наступні: низький рівень її матеріального благополуччя (31,7%, негативний психологічний клімат в родині (21,9%), неповнота сім'ї (18,2%), слабкість психолого-педагогічної позиції батьків (14,6%), відсутність єдиних вимог обох батьків (9,7%).

Великого значення у формуванні патріотичної рефлексії особистості пізньої юності набувають виховні ідеали українського народу, сімейні цінності, родинні виховні традиції, звичаї, обряди. Сім'я є не тільки важливим, діючим інститутом патріотичного виховання, а й головним соціальним фактором формування патріотичної рефлексії особистості.

Спільна діяльність закладу вищої освіти з молодіжними організаціями з розвитку патріотичної рефлексії молоді має стати одним із пріоритетних напрямків виховної роботи.

Результати констатувального експерименту свідчать про те, що як в умовах закладу вищої освіти, так і в умовах сім'ї ще не використані всі резерви для формування особистості патріота-громадянина України. У зв'язку з цим виникає необхідність створення науково-обґрунтованої програми цілеспрямованого розвитку патріотичної рефлексії особистості пізньої юності в умовах навчально-виховного простору університету. В подальшому наше дослідження буде спрямоване на вивчення складників патріотичної рефлексії особистості пізньої юності, а саме – на особливості розвитку когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безверхий О.С. Особистісні передумови засвоєння молодшими школярами моральних норм. Педагогіка і психологія. № 2(23). 1999. С. 43–49.
2. Бех І.Д. Довільна поведінка школярів як мета виховання. Рідна школа. 1993. № 9. С. 29–32.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. 3-е вид. Полтава: Техніка, 1994. Т. 1. 364 с.
4. Михальченко Н.В. Психологічні умови формування патріотичної рефлексії молодшого школяра в сім'ї. Психологія і суспільство. № 1(19). Тернопіль, 2005. С. 69–76.

5. Островська К.О. Взаємозалежність самооцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів. Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. К.: Запоріжжя; Одеса, 2002. Вип. 15. С. 117–123.

6. Руденко Ю. Основи сучасного українсько-го виховання. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. 328 с.

7. Савицька О.В. Умови та діагностика розвитку рефлексії в підлітковому віці. Психологія: зб. наук. пр. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. Випуск 2(5). С. 96–103.

8. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. К.: Академвидав, 2005. 360 с.

9. Сухомлинский В.А. Рождение гражданина. М.: Молодая гвардия, 1979. 336 с.

10. Ушинский К.Д. Про народність у громадському вихованні. Вибр. пед. твори: у двох томах. К.: Вища школа, 1993. Том 1. С. 43–103.

11. Шугай М.А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. Рівне, 2002. 24 с.

УДК 378.046.4

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ОДИН ЗІ СКЛАДНИКІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Мітіна С.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології післядипломної освіти
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Статтю присвячено дослідженню проблеми комунікативної компетентності викладача вищого навчального закладу. З'ясована роль комунікативних навичок і вмінь у педагогічній діяльності викладача. Зазначається необхідність формування комунікативної компетентності викладачів у процесі підвищення їхньої кваліфікації.

Ключові слова: комунікативна компетентність викладача, складники педагогічної майстерності.

Статья посвящена исследованию проблемы коммуникативной компетентности преподавателя высшего учебного заведения. Определена роль коммуникативных навыков и умений в педагогической деятельности преподавателя. Отмечается необходимость формирования коммуникативной компетентности преподавателей в процессе повышения их квалификации.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность преподавателя, составляющие педагогического мастерства.

Mitina S. V. THE COMMUNICATIVE COMPETENCE AS ONE OF THE COMPONENTS OF THE PEDAGOGICAL SKILLS OF THE TEACHER OF THE HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

The article is devoted to the research of the problem of communicative competence of a teacher of a higher educational institution. It was defined the role of communicative skills and abilities in the pedagogical activity of the teacher. It is noted the necessity of forming the communicative competence of the teachers in the process of their professional development.

Key words: communicative competence of teacher, components of pedagogical skills.

Постановка проблеми. Глибокі соціальні й економічні зрушення, що відбуваються в нашій країні, спонукають до реформування системи вищої освіти, яка має забезпечити підготовку фахівців високого професійного і культурного рівня, через інновації в навчально-виховному процесі та науково-методичній роботі. Тому основним завданням діяльності сучасного вищого навчального закладу має стати формування інноваційного освітнього середовища, що передбачає не тільки зміни в організації навчання, а й удосконалення професійної майстерності викладача. Такі риси, як: компетентність, професіоналізм, інтелект, творчість, можна вважати необхідними оз-

наками сучасного викладача вищої школи. Оскільки об'єктом педагогічної діяльності є особистість, то вона будується за законами спілкування, а головним засобом передачі як професійних знань, так і духовних цінностей є неповторна індивідуальність викладача як суб'єкта міжособистісних стосунків. На нашу думку, комунікативна компетентність викладача є важливою складовою частиною його педагогічної майстерності, саме недолік комунікативних знань і навичок конструктивного спілкування погіршує сприйняття викладача студентами і значно знижує продуктивність їх співпраці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про поглиблений інтерес